

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה", כרך ג' – "הצלה"

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה"

הקדמה: הצלה – סוגיות חינוכיות

הכרך השלישי של הסדרה "שנות ראינו רעה" עניינו ההצלה בתקופת השואה. במבוא לספר נכתב: "דיון בדבר הצלת יהודים בתקופה השואה חייב להיות מסוּיג בהבנה שאת מרבית יהודי אירופה לא ניתן היה להציל" (עמ' 11).

אין להתעלם מכך שהשואה היא סיפור של מוות. ההצלה לא הייתה אפשרית אלא למעטים בלבד. אך בהוראת השואה לעתים עלינו לשלב גם שיקולים ערכיים וחינוכיים, ושיקולי הכתיבה אינם נקבעים רק על פי הכמות וההיקף. המקום לעיסוק בנושא ההצלה הולך וגדל ככל שאנו רוצים להעמיק בערכים חינוכיים בלימוד שלנו.

עם זאת גם בהעמקה בערכים יש לתת את הדעת לשיעור הקטן של מעשי ההצלה ולעובדה ש"בסופו של דבר, הנאצים הם שהכתיבו את אפשרויות ההצלה ואת מידת מימושן" (עמ' 9). אחת השאלות המרכזיות שהמחנך פוגש פעמים רבות בהוראת השואה היא אם היה אפשר להציל יותר. על המחנך לזכור כי שאלה זו נובעת מהמצוקה הגדולה של הלומד לנוכח הנושא הקשה. לימוד מעמיק של נושא ההצלה יבהיר כי הקשיים והתנאים על פי רוב לא אפשרו להציל. אף שהספר מציג תנאים שונים שאפשרו הצלה, יש לזכור כי אין מודל אחד של הצלה:

תחת אותם תנאים היו יהודים שניצלו ואחרים שניספו; לעתים שרד דווקא זה שמצבו היה חמור משל חברו שנרצח. ההישרדות לאורך שנות המלחמה לא הייתה תלויה במעשה חד פעמי, אמיץ ככל שיהיה, אלא בהסתכנות יום-יומית אשר דרשה דריכות מתמדת של המסתתר היהודי ושל אלו שהגישו לו עזרה. תושייה ואומץ היו אכן תכונות הכרחיות, אך גם הן לא הבטיחו הצלת חיים. בדרך כלל היה זה צירוף מקרים ונסיונות נדיר, כמעט שלא כדרך הטבע, שהתמשך לאורך זמן, אשר הביא בסופו של דבר להצלה. לפיכך טען הרבי מבעלז: "כל מי שניצל עמדו עליו מלאכים מימינו ומשמאלו". (עמ' 17)

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

סוגיית ההצלה של יהודים בתקופת השואה יכולה לצאת מתוך התמקדות בחסידי אומות העולם, לא יהודים שהצילו יהודים – שיקוליהם, הקשיים שלהם, המחירים שנאלצו לשלם וההכרעות הערכיות שלהם. אך יש מקום מרכזי גם לשאלות על היהודים עצמם – ההכרעות, הפרידות, חיי היום-יום במחבוא, שאלות הזהות, ניסיונות ההצלה בידי יהודים ועוד. שאלות אלו יהיו מרכז הדיון בכרך הזה של "שנות ראינו רעה". הכרך מחולק לשלושה פרקים מרכזיים: הצלת יחידים – החיים במסתור, הצלת ישיבות ליטא והצלת יהודים על ידי יהודים – סיפורו של הרב וייסמנדל.

מהלך השיעור:

כל נפש יהודית אוצר היא ועלינו לשמרה הצלת יחידים והחיים במסתור

השיעור בנוי לפי הפרק השני בכרך ג' של הסדרה "שנות ראינו רעה". הפרק מצייר את פניהם של המסתתרים, מדגיש את משמעות ההחלטה להסתתר ומתאר את חיי היום-יום במחבוא. פרספקטיבה זו חושפת משמעות ערכית נוספת – לא רק היכולת להינצל אלא גם המחיר הרוחני והערכי של ההצלה.

מבנה השיעור: א. קשיי ההחלטה – הפרידה

ב. הקושי העמוק של חיים בזהות נוצרית

ג. החיים במחבוא:

1. מציאות החיים הקשה ודרכי ההתמודדות עמה

2. מורשת וזהות

ד. סיכום

השיעור מיועד לתלמידי החטיבה העליונה.

משך השיעור | שעה וחצי.

א. קשיי ההחלטה – הפרידה

בכל החלטה על פעולה לקראת הצלה יש שלושה שלבים קשים ובעייתיים: בשלב הראשון על היהודי להתמודד עם השאלה מה צפוי לו. שאלה זו קשה במיוחד משום הקשיים להעביר מידע בתקופת השואה בכלל, ובמיוחד בעניין הרצח ההמוני (ראו הרחבה בעמ' 13). בשלב השני, גם כאשר הגיע המידע ליעדו, היה קושי להפוך את המידע להבנה. גוטמן הגדיר בעיה זו כך: "האמת לא נקלטה ולא חדרה במלואה, היא נותרה בחזקת סיוט" (ראו הרחבה בעמ' 14).

3

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

אך השלב השלישי היה הקשה מכולם. כאשר הגיע המידע ומשמעותו הובנה, היה צורך לעשות שינוי תודעתי עמוק לקראת ההצלה – הפרידה. מעשה זה היה מנוגד לכל עולם הערכים והאינסטינקטים הטבעיים בתקופת אסון, אך הפרידה היא היחידה שיכלה לפתוח פתח להצלה. נדגים את משמעותה של הפרידה בסיפורו של שאול פרידלנדר. מכתבה של אמו של שאול (ראו עמ' 41) מביע את הקושי הבלתי אפשרי של הפרידה. האם כותבת למצילה של בנה: "אני סומכת בלב שלם על טוב ליבך" (עמ' 40), אך אין היא יכולה להסתיר את הקושי הקיומי הגדול הטמון בהסתרת הילד: "ידי אינן נשמעות לי יותר" (שם). משמעותה הקשה של הפרידה – דווקא ההינתקות מההורים היא המצילה – עולה באופן ציורי עד כאב בתיאורו של שאול עצמו את היום שבו ברח אל הוריו מהמחבוא: "ומכל הקרע הזה לא נשאר בזכרוני אלא ציור קטן, תמונה של ילד הצועד במורד רחוב [...] בכיוון ההפוך לזה שבו רץ זמן קצר קודם [...]". (שם).

המצויאות הכריחה את ההורים להפר את האמנה הבלתי כתובה בין הורים ומבוגרים לילדים ולשלח את ילדם לכיוון הפוך מהכיוון הטבעי – הרחק מזרועותיהם. בתיאור זה עולה הסתירה הגדולה שטומנת בחובה ההצלה בתקופת השואה, העולם ההפוך שיצרה.

אפשר להעמיק בשאלת הפרידה ולהדגיש את העולם שהתהפך בתקופת השואה דרך סיפורו של הרב אושרי מקובנה המתאר את הקשיים הכרוכים בהחלטה לבנות מחבוא. כאן לא מדובר על פרידה בתוך משפחה אלא בפעולה המנוגדת לעולם הערכים של היהדות – נטישת הכלל והקהילה: "חששנו שאם תופץ הידיעה על המחבוא [...] הדרישה הייתה למצוא עובדים שינצרו את לשונם [...] שלא ימשוך תשומת לב גם לא של יהודים אחרים" (עמ' 35).

התמונה קשה. בקרב ציבור היהודים בגטו שעבר את תלאות המלחמה יחד, אך כמה חודשים לפני השחרור שורת בו אווירה של הסתרה ושל חשש מהלשנות. אפילו הרב אושרי, הפוסק הלכה לאנשי הגטו, משתתף בפעילות המוסתרת מתושבי הגטו. הרב נדרש להכריע בדילמות הקשות של הפונים אליו, אך בה בעת היה הוא עצמו נתון בדילמה הקשה של שותפות לעומת הצלה. סוגיה זו עדינה מאוד, ומשום כך אנו מציעים להתעמק בה רק עם קבוצות שמסוגלות לכך.

על התחושות הקשות המלוות את הכנת המחבוא מעידות המילים "מכישלונם של אחרים [...]". (שם). מה משמעותו של כישלון זה? "אם תפגע פצצה נהיה עלולים להיחנק בתוך מספר שעות [...]". (שם). את ההכנות הקדחתניות להכנת המחבוא עשו תושבי הגטו כשהם מותשים ומורעבים: "הרעב והייאוש סביב" עד כדי כך ש"האנשים הללו היו צריכים לחפור בתוך עצמם [...]". (שם).

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

ב. הקושי העמוק של חיים בזהות נוצרית

מחסום אחר בשלב ההחלטה הוא הבעיה הקשה של ההכרח להתחזות לנוצרי. בעיה זו קשה משום שהנצרות נחשבת לעבודה זרה. כל אדם שהתחנך על ברכי המסורת וההלכה היהודית הוטבע בו העיקרון שעבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות הם בבחינת ייהרג ולא יעבור. עיקרון זה הוא עיקרון יסודי מאוד בחייו של האדם המאמין, גם במצבים של פיקוח נפש, ולכן הקושי הגדול שבהתחזות לנוצרים. את שאירע בשואה פירשו אנשים אלו על פי ניסיון העבר והמורשת ההיסטורית. בתודעה ההיסטורית שלהם נצרבו סיפורי המוות על קידוש השם מימי מסעות הצלב והאינקוויזציה.

בפרק השני של הספר אפשר לראות את השאלות שנשאלו רבנים בעניין זה, וכבר בתשובות ניכרת המורכבות שלהן. דוגמה: הרב אושרי אוסר להחזיק תעודה של התנצרות (עמ' 52-53) אך מתיר להחזיק תעודה שכבר רשום בה שהאדם נוצרי. יש הבדל בין הכרזה על התנצרות לבין הודעה על היות האדם נוצרי. הרב גם מסביר שבאותו מקרה, היה אפשר לטעות בקריאת הכתוב בתעודה (עמ' 55). יש לשים לב שהפסיקות הן לגופו של עניין, ומטבעו של מוסד השו"ת אין הן תשובות גורפות.

אך חיים במסתור אצל נוצרים וחיים כנוצרי בעייתיים מסיבה נוספת. הסיכוי שהילדים יינצלו גדולים יותר, אך בה בעת הסכנה כי ייהפכו לנוצרים גם היא הגדולה ביותר. האם במקרה זה הצלת הגוף אין משמעותה השמדת הנפש? שאלה זו עולה בחוזקה בסיפורו של יצחק לויין על אמו המסרבת לשלוח עמו את אחיו הקטן למנזר:

שאלת השמד סופה שתעלה כשאלה ממשית מאוד. ודאי לי, כי אתה תישאר נאמן ליהדות ותשתדל כי גם אחיך, נתן, יהיה יהודי. אבל אם אתן למעצר את אחיך הקטן, שהוא עוד תינוק, מי עוד לידי יתקע כי לא יצא חלילה, מכלל ישראל. שעל כן החלטתי עמי, כי אני והילד נישאר בגטו. ואם נזכה ונחיה – מוטב, ואם לאו, באשר אביך נהיה גם אנו (עמ' 49).

להלן שתי דוגמאות אחרות לקושי הגדול ולמצוקה הבלתי נסבלת שהחיים בצל הנצרות מעמידים בהם את היהודים. הוריו של יונה עמנואל התקשו לראות את בתם מצטלבת:

כולנו נדהמנו. בתיה שלנו מתפללת כנוצרייה! [...] ההורים היו נרגשים מאוד ואמרו לנו משפט אחד: קיבלנו אתכם כפיקדון מהקב"ה. איננו יודעים מתי אנו מחוייבים להחזיר את הפיקדונות, אבל נחזיר אתכם כיהודים. בתיה החזירה את נשמתה הטהורה לבוראה ביום רביעי, ח' אדר, תש"ה במחנה ברגן בלזן, והיא בת חמש וארבעה חודשים. (עמ' 50)

5

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

אך לא רק ההורים התקשו לעמוד בכך. גם הילדים, שלא כפי שחונכו, נדרשו להתאים את חייהם לאורח חיים שונה ומתקשים לעשות זאת. יפה בן ישר מספרת: "עם סיום הארוחה הקאתי הכל. לא יכולתי לסבול את העובדה שאני אוכלת מאכל אסור". אך לקשיים של תנאי החיים כנוצרייה היא מוסיפה מצוקה נוספת: "בבית הורי הדבר הכי חשוב היה לומר את האמת - וכאן כל חייהם שקר אחד גדול" (עמ' 61-62).

גם עמנואל רינגלבלום מעיד על ויכוח בין אינטלקטואלים בגטו בשאלה אם יש לשלוח ילדים יהודיים למנזרים כדי להצילם. הנה אחד הטיעונים שנשמעו בוויכוח: "הבטחת הכמרים שלא יטבילו את הילדים היא חסרת ערך. הזמן והחינוך יעשו את שלהם". טיעון זה ממחיש עד כמה היה ממשי החשש משמד ומהתנצרות. אך בדיון נשמע גם טיעון מנוגד: "כל נפש יהודית אוצר היא ועלינו לשמרה" (עמ' 44).

הדילמה אם לשלם את מחיר ההצלה בחסות נוצרית כדי להציל חיים הייתה אפוא נחלת הכלל. אך הוא היה רק אחד המכשולים הראשונים. בחלק הבא נדון בחיים במחבוא עצמו: מה היו תנאי החיים בו, והאם היה אפשר לקיים בהם את אותה "נפש יהודית" או בכלל צלם אנוש?

אמהות וילדיהן בחדר
ההמתנה של ארגון
לטיפול בתינוקות.
ורשה, פולין

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

ג. החיים במחבוא

1. מציאות החיים הקשה ודרכי ההתמודדות עמה

מקום מחבוא בתקופת השואה היה יעיל בעיקר אם איש לא העלה בדעתו שבני אדם חיים בו. חשוב להבין זאת מפני שמסיפורה של אנה פרנק אשר העלה את המודעות לנושא השואה בעולם כולו, אפשר להבין כי מקום מחבוא היה נוח למדי. למעשה ברוב מקומות המחבוא היו תנאי החיים קשים מאוד. על מחבוא כזה ועל תנאי החיים בו מספר לנו לייב רוכמן: "אין כל אפשרות לשבת - הרינו עומדים שכם אל שכם זה ליד זה. כולנו פנינו אל הקיר [...]" (עמ' 66).

בקריאת התיאור הקצר של לייב רוכמן את המחבוא עלינו לבחון את משמעות המילים בזהירות: מה משמעות הדבר שאי אפשר לשבת? כמה זמן עומדים כך? מהן ההשפעות הנפשיות על העומדים כך זמן רב כל כך? העמידה שכם אל שכם - על איזו מידה של צפיפות היא מעידה? אילו יחסים נוצרים בצפיפות קשה, במתח ובתשיות? מה הקשר עם העולם שבחוץ? מה משמעותה של יצירת פתח וקשר עם העולם החיצוני? את המשמעות אנו לומדים דווקא מסוף התיאור, שם לייב רוכמן מתאר שהצליח להגדיל חריץ קטן שיאפשר לאור השמש להיכנס: "אין אנו בודדים כל כך, השמש פוקדת אותנו במקצת" (שם). משמעותה של בדידות ושל מצוקה נפשית במחבוא כזה מתגלה לנו כאשר נאמר כי השמש היא השוברת את הבדידות. הבדידות, הלחץ והצפיפות גדולים לאין שיעור ומושפיעים על נפשו של האדם עד כי חריץ אחד קטן הוא המאפשר לשרוד.

תעודת זהות מזויפת של יצחק רוזנבלט, על שם וומבך סטניסלב. ורשה, פולין, 1943

7

הצלה בתקופת השואה

מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה" | כרך ג'

עליזה רסלר מספרת על הקושי הגדול של תלות באנשים זרים במצב של לחץ גדול ועל גדלות הנפש העולה דווקא מתוך הצפיפות: "בד בבד עם ההשפלה שבמצב, נוצרה הוויה של משפחה מורחבת, ובה שותפות גורל, שהות בלתי פוסקת, ללא גבולות זמן והרגשה של ביטחון מסוים" (שם).

שאלות לדיון

- כיצד יכלו האנשים במחבוא ליצור את תחושת "המשפחה המורחבת"?
 - מה משמעותה של יצירת אווירה כזו? שימו לב שעליזה מעידה כי תחושה זו השרתה ביטחון, דבר שכל כך חסר באותה תקופה.
- בדיון אפשר גם לבחון איזה מצב אחר היה יכול להיווצר בקרב קבוצה זו. לא בכל מחבוא נהגו כך האנשים אלו באלו. יש לזכור ולהדגיש זאת, אך על הכוח שביחס האנושי של אדם כלפי הזולת אפשר ללמוד דווקא מסיפורים יוצאי דופן אלו.

2. מורשת זהות

ומה קורה לעולם הרוחני של האנשים החיים במחבוא? ומה על הזהות? במציאות המעוותת של השואה ושל החיים במסתור, מושגים בסיסיים בחיי האדם קיבלו פעמים רבות משמעויות חדשות. משמעות חדשה נוצקת כאשר היא גם נובעת מהשורשים.

משה פלינקר מספר על המשמעויות החדשות שהתנ"ך קיבל במחבוא:

"חשתי שרק לעת צרה זו מוסבות המילים האלה, כי אחרת לא היו יכולות לנחמני [...]" (עמ' 68).

משה מתאר תהליך מורכב שבו קיבלו המילים את משמעותן החדשה:

מקדם, בקחתי לידי את תנכ"י ובקראי בו, היה כאילו שבתי לתחייה, כאלו רחמני אלוקי ואף ברגעים היותר שחורים מצאתי נחמה בו. אבל היום הכל כאילו מת. אינני מתלהב אף כהוא זה. בקראי בתנ"ך, פניתי לדברים שמעולם לא חשבתי שאמצא בהם סיפוק לנפשי. אבל כנגד כל מחשבותיי מצאתים בהם יותר נחם משיכולתי מעודי לקוות. (שם)

"שנות ראינו רעה", כרך ג' – "הצלה"
 מערך שיעור על פי הספר "שנות ראינו רעה"

התהליך שמשה מתאר מרתק ומשמעותי מאוד מבחינה חינוכית. בתחילה הוא פנה אל פסוקים שבעבר נתנו לו נחמה, אך מה משמעות העובדה שהוא לא הצליח לשאוב מהם כוח? אילו כוחות יש בנער הזה אשר מצליח מתוך הייאוש לפנות לפסוקים חדשים ודווקא בהם הוא מגלה "סיפוק לנפשי"?

לא תמיד אפשר לשאוב כוחות מהמקורות הרגילים. העולם ההפוך והשונה כל כך שיצרה השואה הטיל פעמים רבות את האחריות למציאת משמעות על האדם עצמו. סיפורה של עליזה רסלר, על הדרך שבה אביה יוצק משמעויות חדשות לחג הפסח, מדגים לנו את הכוח המחודש שאפשר למצוא בדרך זו:

"שעות רבות סיפר לנו על שיעבוד עמנו במצרים ועל פועלו של משה רבנו והנסים שקרו לעם ישראל בעת ההיא. אבא התרגש והדגיש את סמליות העיתוי בחיינו" (עמ' 72).

היכולת לחבר את הכתוב במקורות לחיים בשואה קיימת גם בדבריו של משה פלינקר על תחושותיו בזמן השירה של "מעוז צור": "נתמהתי מאוד על הקבלת הדברים לצרותינו היום" (עמ' 72).

בצד שינויי המשמעות אנו רואים גם את ההיאחזות בהמשכיות ובעולם הקודם. נחמן כץ מתאר כיצד אביו מסתכן לצורך הנחת התפילין ואת משמעותן עבורו:

"מאז הבר מצווה שלו, נשא אבי אתו את התפילין שלו לכל מקום. התחננו לפני אבי שהוא יזרוק אותן [...] אך אבי השיב: לא, הוא לעולם לא יזרוק אותן [...] כל בוקר היה מניח אותן במשך דקה, אומר את הברכה, ומהר היה אורז אותן וטומן אותן בכיסו" (עמ' 73).

מה משמעותו של הריטואל הזה? מה תהיה משמעות ההרפיה ממנו ומן הקשר למעגל החיים?

ד. סיכום

השיעור יצא מתוך המושג הכללי של הצלה בתקופת השואה כמשקפת שינוי תודעתי עמוק: הפרידה והדילמות הקשות לעומת סכנת השמד הטמונות בהצלת הגוף. מתוך שינוי זה בחנו את משמעותו של המחבוא, את השתנותם של מושגים מרכזיים בזהות ובחיי הדת של אותם יהודים ואת ההיאחזות בסמלים מהעולם הקודם.